

MAGDALENA PUDA-BLOKESZ

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Frazeologia mitologiczna w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego

MYTHOLOGICAL PHRASEOLOGY IN SAMUEL BOGUMIŁ LINDE'S
SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO [POLISH LANGUAGE DICTIONARY]

The term *mythological phraseology* comprises phraseological expressions and complex units (among them proverbs and maxims found in quotations) extracted from S.B. Linde's *Słownik języka polskiego* [Polish Language Dictionary], whose source of origin is (mostly Greek and Roman) mythology. Due to the the lexicographic description such multi-word expressions receive in Linde's dictionary, they are divided into: (1) units he considered elements of the Polish language system; (2) mythology-based expressions whose fixed status in Polish was merely signalled; (3) complex multi-word units present mainly in the role of textual documentation.

Słownik języka polskiego (1807–1815) Samuela Bogumiła Lindego jest dziełem wyjątkowym i przełomowym w dziejach polskiej leksykografii¹ (dalej L)²; Linde zaś należy, „[...] jak podkreśla się to w wielu opracowaniach naukowych, do grona najwybitniejszych

1 Por. B. Matuszczyk, *Słownik języka polskiego S.B. Lindego. Warsztat leksykografa*, Lublin 2006, s. 13.

2 Korzystano ze *Słownika języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde. Wydanie drugie, poprawne i pomnożone staraniem i nakładem Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich*, 6 t., Lwów 1854–1860, skrót L (wersja elektroniczna: <http://poliarp.wbl.klf.uw.edu.pl/pl/sownik-lindego>). Objętość: 6 tomów dzieła (ok. 60 tys. haseł, ok. 200 tys. cytatów, ponad 800 źródeł, ok. 400 autorów – por. M. Strzyżewski, *Sylwetka Samuela Bogumiła Lindego z Torunia*, [w:] *Polszczyzna dawna i współczesna. Materiały z ogólnopolskich konferencji językoznawczych*, red. Cz. Łapicz, Toruń 1994, s. 148.

filologów słowiańskich pierwszej połowy XIX wieku oraz dziejów sławistyki³. Założeniem leksykografa było stworzenie słownika narodowego, w którym uwieczni on trzysta lat mowy polskiej, od wieku XVI po początek wieku XIX⁴. Starsze leksykony z założenia miały pełnić funkcję słowników wspierających naukę języków obcych⁵; L natomiast to pierwsze dzieło przedstawiające stan języka narodowego – głównie w jego aspekcie historycznym⁶. O wyjątkowości zarówno opracowania, jak i jego twórcy świadczą liczne prace, w których przybliży się czytelnikowi sylwetkę samego autora, omawia się ogólne założenia metodologiczne stojące u podstaw tworzenia L czy wreszcie szczegółowemu oglądowi poddaje się wybrany wycinek dzieła. W tej ostatniej grupie opracowań trudno znaleźć artykuł w zupełności (albo nawet w części) poświęcony obecnej w L warstwie frazeologicznej motywowanej mitologicznie.

I. Stan badań w zakresie opisu i analizy notacji frazeologii w *Słowniku języka polskiego* S.B. Lindego

Wśród dostępnych publikacji znajdujemy kilka prac, w których oglądowi poddano określony zasób frazeologizmów notowanych w L i sposób jego opisu leksykograficznego. Na uwagę zasługują artykuły Bożeny Matuszczyk⁷, Alicji Nowakowskiej⁸ i Eriki Ehegoetz⁹ w pełni poświęcone tym zagadnieniom. B. Matuszczyk opisała stosowane przez Lindego sposoby notacji leksykograficznej frazeologizmów¹⁰, A. Nowakowska i E. Ehegoetz bliżej przyjrzały się wycinkowi frazeologii prezentowanej w L. Druga z wymienionych badaczek języka przeprowadziła analizę wybranych jednostek frazeologicznych (w tym przysłów) oraz ich notacji leksykograficznej (ok. 140 frazeologizmów, w tym 61 przysłów)¹¹. W innym artykule A. Nowakowska omawia zawartą w L frazeologię z nazwa-

3 T. Lewaszkiewicz, *Słowiańskie materiały leksykalne w Słowniku języka polskiego* *Samuela Bogumiła Lindego* (źródła – statystyka – zasady wprowadzania leksyki do artykułów hasłowych), „Prace Filologiczne” XXX (1981), s. 125.

4 *Słowniki dawne i współczesne. Internetowy przewodnik edukacyjny*, red. M. Bańko, M. Majdak, M. Czeszewski, (online) <http://www.leksykografia.uw.edu.pl/sowniki/37/sownik-jezyka-polskiego-warszawa-1807-1814> [data dostępu: 23.12.2015].

5 Chodzi głównie o słowniki m.in. Jana Mączyńskiego (1564); Grzegorza Knapskiego (1621–1643), Michała Abrahama Troca (1744–1764) i Jerzego Samuela Bandtkego (1806).

6 Por. M. Strzyżewski, *Sylwetka Samuela Bogumiła Lindego...*, dz. cyt., s. 148.

7 Por. B. Matuszczyk, *Leksykograficzne opracowanie frazeologii w Słowniku języka polskiego Samuela B. Lindego*, [w:] *Frazeografia słowiańska. Księga pamiątkowa poświęcona Halinie A. Lilicz*, red. M. Bałowski, W. Chlebda, Opole, s. 163–169.

8 Por. A. Nowakowska, *Frazeologia w „Słowniku języka polskiego” S.B. Lindego*, „Poradnik Językowy” 1995, z. 8, s. 32–39; tejże, *Frazeologizmy i przysłowia z nazwami roślin w „Słowniku” Lindego*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej*, t. V, red. A.M. Lewicki, Lublin 2002, s. 35–42.

9 Por. E. Ehegoetz, *O reprezentacji frazeologii w Słowniku Lindego*, „Prace Filologiczne” XXX (1981), s. 95–103.

10 Por. B. Matuszczyk, *Leksykograficzne opracowanie frazeologii...*, dz. cyt.

11 Por. A. Nowakowska, *Frazeologia...*, dz. cyt., s. 37–39.

mi roślin¹². E. Ehegoetz na przykładzie frazeologizmów somatycznych przybliży kwestie związane z notacją frazeologii w L, czyli na przykład sposób rejestrowania związków frazeologicznych oraz problem polsko-niemieckich odpowiedników frazeologicznych¹³. Ujęcie statystyczne ukazujące bogactwo zasobu L (w tym słowiańskich połączeń wyrazowych z wyłączeniem przysłów) prezentują badania Tadeusza Lewaszkiewicza¹⁴.

Przywołani naukowcy zwracają uwagę na fakt, iż frazeologia zajmuje w L istotne miejsce. Linde ze zgromadzonego materiału językowego wyodrębnił utrwalone połączenia wyrazowe, zdawał sobie sprawę z ich globalnego znaczenia, widział różnicę między utwalonym w systemie języka znaczeniem leksemu a jego znaczeniem kontekstowym, ustabilizowane połączenia wyrazowe (np. przysłowia) uważał za cenne źródło wiedzy na temat różnych kultur¹⁵ – co podkreślił we wstępie do L:

Najwięcej zaś przechodzą pojedyncze słów znaczenia na sensa generalne w *przysłowia*ch, które jako pomniki dawnych zdań, zwyczajów, przesądów, jako próbki filozofii ludu, troskliwie zbierałem. Prawie pod każdym słowem, owszem nawet pod każdym znaczeniem, znajduje się niejedno przysłowie, objaśnione częstokroć drugimi przysłowiami [L t. 1, s. IX]¹⁶.

Zasób dzieła Linde bogacił, sięgając zarówno do wielu znanych zbiorów przysłów¹⁷, jak i do literatury, głównie do twórczości Mikołaja Reja, Wacława Potockiego, kazań Piotra Skargi. Źródłem frazeologii były dla niego również starsze słowniki, między innymi *Lexicon* Jana Mączyńskiego i *Thesaurus* Grzegorza Knapiusza¹⁸. Linde widział potrzebę stworzenia odrębnego tematycznego opracowania słownikowego poświęconego utwalonym konstrukcjom językowym, co sygnalizował we wstępie:

12 Por. A. Nowakowska, *Frazeologizmy i przysłowia...*, dz. cyt. Autorka zaznacza, że w artykule frazeologia „jest rozumiana bardzo szeroko i obejmuje zarówno właściwe związki frazeologiczne, jak i inne ustalone konstrukcje kilkuwyrazowe, np. przysłowia” – tamże, s. 36. A. Nowakowska wyodrębnia cztery typy związków wyrazowych: sfrazeologizowane porównania, właściwe związki frazeologiczne, przysłowia, frazeoterminy, czyli wyrażenia frazeologiczne o charakterze terminów – tamże, s. 37.

13 Por. E. Ehegoetz, *O reprezentacji frazeologii...*, dz. cyt.

14 Por. T. Lewaszkiewicz, *Panslawistyczne osobliwości leksykalne S.B. Lindego i jego projekt stworzenia wspólnego języka słowiańskiego*, Wrocław 1980; tegoż, *Słowiańskie materiały leksykalne...*, dz. cyt., s. 125–142 (dane statystyczne, s. 134–139).

15 Por. A. Nowakowska, *Frazeologia...*, dz. cyt., s. 32–35; też E. Ehegoetz, *O reprezentacji frazeologii...*, dz. cyt., s. 96–97.

16 Świadomość odrębności kulturowej widocznej w utartych połączeniach wyrazowych Linde dokumentuje przykładami: „[...] Polak n.p. mówi: «język i do Rzymu doprowadzi»: Rossyanin: языкъ и до Кіева доведеть; bo Rossyanin, nie mając związku z Rzymem, kładzie raczej Kijów, dokąd bądź dla nabożeństwa, bądź dla handlu uczęszczał” [L t. 1, s. XII].

17 Do znanych zbiorów przysłów, z których korzystał Linde, należą m.in.: *Adagia Polonica* Grzegorza Knapiusza (Kraków 1632), *Przypowieści polskie* Salomona Rysińskiego (Lublin 1629), *Przysłowia mów potocznych* Andrzeja Maksymiliana Fredry (Warszawa 1658), *Adagia Arnulfa Żeglickiego* (Warszawa 1751), zbiór przysłów Ignacego Zawadzkiego (Warszawa 1720), *Adverbia moralne* Stanisława Lubomirskiego (Warszawa 1714) – por. A. Nowakowska, *Frazeologia...*, dz. cyt., s. 35.

18 Por. tamże, s. 35. W tym miejscu badaczka porusza kwestię zarzucanego Lindemu niefilologicznego podejścia do cytowania tekstów: ich zmieniania, upraszczania, skracania i uwspółcześniania.

[...] atoli zdaje mi się, że nam zchodzi jeszcze na dziele, w któremby przysłowia nasze, tudzież pobratymczych dyalektów, ułożone były, nie jak dotąd zwyczajem było, porządkiem abecadłowem pierwszego słowa; lecz stosownie do sensu niem wyrażonego; takby się z nich wynurzyło niejaki niby systema filozofii ludu, jego spostrzeżeń, uwag, przestrogi, zabobonów i przesądów [L t. 1, s. IX].

W mówieniu o frazeologii notowanej przez Lindego nie da się pominąć kwestii niedostatku opisu widocznych w L. Do licznych braków ogólnych, które wskazał Franciszek Peplowski¹⁹, można dodać uwagi dotyczące notacji utrwalonych połączeń wyrazowych: za Witoldem Doroszewskim – brak wyraźnego oddzielania znaczeń hasła od znaczeń związków frazeologicznych²⁰, za E. Ehgoetz – niekonsekwentne posługiwanie się różnymi znakami graficznymi oraz następowanie po sobie związków frazeologicznych bez ustalonego porządku²¹. A. Nowakowska podkreśla trudności wyodrębniania frazeologii z materii językowej notowanej w L:

Przy wykorzystywaniu słownika jako źródła frazeologii stajemy niejednokrotnie wobec niemożności wydzielenia ustalonych połączeń wyrazowych. Wynika to przede wszystkim z niesystematycznego stosowania przez leksykografa kwalifikatorów *Prov.*, *Phras.*, *Dict.* Linde często w ogóle pomija te oznaczenia, prezentuje związki frazeologiczne w obrębie cytatów, nie wyszczególniając ich. Dodatkową trudność stanowi identyfikacja frazeologizmów na tle przytoczeń literackich o charakterze metafor bądź sentencji. W takiej sytuacji niekiedy pomocne staje się zwrócenie uwagi na źródło, z którego korzysta leksykograf, gdyż, jak wiadomo, obficie czerpał z wcześniejszych zbiorów paremiograficznych. Dodatkowym utrudnieniem jest zamieszczanie przez Lindego przekładów przysłów z innych języków słowiańskich w taki sposób, że nie zawsze jest jasne, czy mamy do czynienia z polskim odpowiednikiem danego przysłowia, czy też z jego tłumaczeniem²².

Zarówno zarzucane Lindemu braki i niekonsekwencje w notacji leksykograficznej frazeologii, jak i historyczność badanej materii języka (L obejmuje polszczyznę wieków XVI–XVIII) uniemożliwiają zakreślenie wyraźnych granic zbioru omawianych połączeń wyrazowych. Sygnalizowanym w tytule artykułu terminem *frazeologia mitologiczna* objęto zatem niezamknięty zbiór jednostek języka (tutaj nazywanych również *mitologizmami frazeologicznymi*²³) zawierający zarówno właściwe związki frazeologiczne, jak i inne konstrukcje wielowyrazowe, w tym przysłowia, które wykazują formalnoznaczeniowy związek z mitologią²⁴. W analizie nie uwzględniono frazeoterminów, czyli wyrażen fra-

19 Por. F. Peplowski, Słownik języka polskiego *Samuela Bogumiła Lindego*, [w:] *Samuel Bogumił Linde – twórca pierwszego słownika języka polskiego*, Prace Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu, nr 11, Toruń 1977, s. 20–25. Autor wymienia cztery aspekty dzieła, w których są widoczne niedostatki „stwarzające dla mniej doświadczonych użytkowników pewne niebezpieczeństwa i utrudniające odpowiedzialne posługiwanie się «Słownikiem»”, zaniedbania te dotyczą przede wszystkim: (1) doboru odpowiednich wydań tekstów źródłowych, (2) sposobu wprowadzania cytatów, (3) kompletności zgromadzonego słownictwa, (4) haseł przytaczanych bez dokumentacji cytatowej – tamże, s. 22–23.

20 Por. W. Doroszewski, *Z zagadnień leksykografii polskiej*, Warszawa 1954, s. 27.

21 Por. E. Ehgoetz, *O reprezentacji frazeologii...*, dz. cyt., s. 97.

22 A. Nowakowska, *Frazeologizmy i przysłowia...*, dz. cyt., s. 35–36.

23 Por. M. Puda-Blokesz, *Mitologizmy frazeologiczne w języku polskim (na materiale leksykografii XX i XXI wieku)*, Kraków 2014.

24 Termin *mitologiczny* rozumie się tutaj jako ‘dotyczący mitologii, oparty na mitach’.

zeologicznych o charakterze terminów²⁵, na przykład chemiczne *broda Jowisza* „kosmy z cyny topiącej się, przyrastające do szyi bani. *Krumł.* 403. (*barba Jovis*)” [L t. 1, s. 170] czy anatomiczne *górką Wenusową* „Wyniesienie pod brzuchem u dorosłych kobiet włosami pokryte, górką Wenusową zowią, *mons Veneris. Krup.* 2, 157” [L t. 2, s. 97; t. 6, s. 254].

II. Jakościowa analiza frazeologii mitologicznej notowanej w *Słowniku języka polskiego S.B. Lindego*

Zgromadzony zbiór frazeologizmów mitologicznych notowanych w L w większości tworzą połączenia wyrazowe z komponentami mitologicznymi, których źródłem są mitologie klasyczne (grecka i rzymska). Przykładem jednostki wielowyrazowej, uznanej przez Lindego za utrwaloną (na co wskazuje poprzedzający ją kwalifikator *prov.* = proverbium, zarezerwowany dla przysłów²⁶), mającej swe źródło najprawdopodobniej w mitologii słowiańskiej, jest wyrażenie szeregowie *Lelum Polelum, fistum po fistum* [L t. 2, s. 618], odnotowane na końcu podhasła LELUM POLELUM, LEL POLEL.

Z punktu widzenia formalnoznaczeniowego na mitologiczność danej jednostki języka wskazuje obecność komponentu mitologicznego (nazwy mitologicznej)²⁷. Przeważnie jest to leksem w postaci (1) *nomen proprium* – nazwy własnej, (2) derywatu słowotwórczego od *nomen proprium* bądź też (3) zapelatywizowanej nazwy własnej. Spośród połączeń wyrazowych z komponentem mitologicznym, odnalezionych w L, można wyodrębnić jednostki języka zawierające nazwy mitologiczne o typie teonimów, czyli imiona bogów lub derywaty powstałe od nich, na przykład *Od Bachusa pierwszy zaraz stopień do Wenery. Warg. Wal.* 36 [L t. 1, s. 41], *Śmiałym służy fortuna. Zab.* 8, 352 [L t. 1, s. 667], *marsem spojrzeć* [L t. 3, s. 47]; pseudoantroponimów, czyli imiona istot śmiertelnych albo półboskich lub derywaty powstałe od nich, na przykład *nie bądź Faetontem* [L t. 1, s. 636; t. 4, s. 72]; pseudozoonimów, czyli nazwy własne mitologicznych stworów, na przykład *wielogłowa Hydra* [L t. 6, s. 299]; toponimów i pseudotoponimów, czyli nazwy miejsc, na przykład *Helikońskie dziewczki* [L t. 2, s. 178], *pola Elizejskie* [L t. 1, s. 629]. Wymienione typy jednostek języka stanowią mocniejszy zbiór frazeologizmów mitologicznych pod względem nie tylko ilościowym, ale przede wszystkim genetycznym. Mitologiczne nazwy, a także wszelkie ich derywacje ułatwiają genetyczną kategoryzację frazeologizmów. W L odnotowano także jednostki pozbawione komponentu mitologicznego, które nawiązują do wydarzenia mitologicznego i/lub do postaci mitologicznej, na przykład *po sznurze czego dochodzić = po nici kłębka* [L t. 5, s. 601] czy *w beczkę lać bez dna*²⁸ [L t. 1, s. 69].

25 Określenia *frazeotermin* użyto za: A. Nowakowska, *Frazeologizmy i przysłowia...*, dz. cyt., s. 37. Źródłem tego typu wyrażeń są specjalistyczne opracowania lub ich tłumaczenia, tutaj przywołano przykłady z zakresu chemii (*Krumł.* – aptekarza Józefa Krumłowskiego *tłumaczenie chymii Spielmana*, Kraków 1791 [L t. 1, s. LXVIII]) i anatomii (*Krup.* – lekarza i wykładowcy Jędrzeja Krupińskiego *osteologia, splachnologia i t.d.*, Lwów 1774 [L t. 1, s. LXVIII]).

26 Por. B. Matuszczyk, *Leksykograficzne opracowanie frazeologii...*, dz. cyt., s. 166.

27 Por. M. Puda-Blokesz, *Mitologizmy...*, dz. cyt., s. 74–77.

28 W. Steffen pisze: „powiedzenie beczka bez dna wywodzi się z mitologii greckiej, z podania o córkach Danaosa, ukaranych za swą zbrodnię nalewaniem w podziemiu wody do beczki

III. Miejsce frazeologizmów mitologicznych w *Słowniku języka polskiego* S.B. Lindego

W L połączenia wyrazowe nie są traktowane na prawach wyrazu hasłowego, należy ich szukać w artykułach hasłowych leksemów, które budują dany związek. To tradycyjny i do dziś najczęściej stosowany sposób notacji leksykograficznej frazeologizmów²⁹. Od początków istnienia zaawansowanego słownikarstwa podejmowane są różne próby wydzielania połączeń wyrazowych (zwłaszcza tych utrwalonych: frazeologizmów, przysłów, terminów) z artykułu hasłowego poświęconego leksemowi, który jest elementem ich struktury. Starania te widoczne są już u Lindego, który przyjął pewne oznaczenia sugerujące, że „omawiany” leksem w przykładowym związku wyrazowym otrzymuje znaczenie wtórne, przez Lindego nazywane „niewłaściwym” w opozycji do „właściwego” [L t. 1, s. VII]. Zatem połączenia wyrazowe powodujące ową odmiennność znaczeniową budujących je segmentów leksykograf wydzielał różnorako, o czym pisze we wstępie do L:

Przejsie z jednego znaczenia do drugiego rzadko kiedy liczbami, jaki jest zwyczaj w słownikach, częściej oznaczyłem znakiem paragrafowym §, lub też tylko łaseczką poprzeczną —; bo cienie tych znaczeń tak są po większej części delikatne, że może właśnie w ten czas najlepiej są rozłożone, gdy najmniej rozerwane jedne od drugich, razem się z sobą stykają [L t. 1, s. IX].

Niekiedy Linde dodatkowo wskazuje typ zmiany znaczeniowej, najczęściej jednak dotyczy to bardzo ustabilizowanych frazeologizmów.

Przykładowo: w haśle *Mars* [L t. 3, s. 47] dwa połączenia wyrazowe (z trzech) zostały wyłuszczone za pomocą oznaczeń i ich kombinacji (—, §), jedno z nich dodatkowo opatrzone kwalifikatorem (*transl.* – *translacja* z łac. *translatio* ‘przeniesienie’ – zapis ten prawdopodobnie informuje, iż na drodze metaforyzacji doszło do zmiany prymarnego znaczenia mitologizmu), natomiast jedno pozostawiono bez żadnych prób wyodrębnienia. W artykule hasłowym poświęconym leksemowi *Mars / mars* widnieją następujące sposoby notacji frazeologizmów z tym leksemem (zob. przykład 1):

— W Marsa uderzyć, Marsem ruszyć = do ataku iść, nacierać, cf. marsz.

— §. *Transl.* Mars na twarzy = kozieł, kwaśna twarz, groźna, grożąca marsowata czyli marcyalna mina.

Marsem spojrzeć = gniewliwie i groźnie patrzeć.

bez dna” – por. tegoż, *Z wędrówki frazeologicznej. Greckie frazy w języku polskim*, „Scripta Minora Selecta”, nr 24, vol. 3, Poznań 1998, s. 179–180.

29 Leksykologia jest dziedziną starszą od frazeologii. I. Kosek, odwołując się do pionierskich prac z zakresu frazeologii, pisze: „[...] związek frazeologiczny odnoszony jest do słowa, niejako «wyrasta» ze słowa. Za moment powstania frazeologii można przyjąć fakt zauważenia swobodnych i nieswobodnych, tzn. ustabilizowanych połączeń słów” – tejsze, *Fleksja i składnia nieciągłych imiennych jednostek leksykalnych*, Olsztyn 2008, s. 13 (por. też s. 14–15). Pierwsze badania nad wyrazowymi zespoleńiami opierały się na szukaniu podobieństw i różnic między frazeologizmem a słowem oraz na analizie łączliwości słów, która prowadzi do powstania związków. Metodologia ta znajduje swoje odbicie w leksykografii, która nadal daje pierwszeństwo słowu. W niewielu słownikach ogólnych języka polskiego frazeologizmy uznaje się za nieciągłe jednostki leksykalne, autonomiczne byty, funkcjonalnie równoważne leksemom i notuje się je w odrębnych artykułach hasłowych (por. *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1999).

Można mniemać, iż każda z tych jednostek jest traktowana na prawach zjawisk utrwalonych, systemowych, ponieważ Linde opatrzył je słownikową definicją znaczenia przywołaną po znaku „=” (równa się). Definicja ta nie odsyła jedynie do przenośnych znaczeń nazwy mitologicznej, ale stanowi odzwierciedlenie globalnego znaczenia wtórnego całej ustabilizowanej konstrukcji wyrazowej.

MARS, a, m., §. 1) bōżek wojny i żołnierstwa u Rzymian.

Kras. Zb. 2, 125. der Kriegsgott Marš; Boh. et Slov. Ladon, Smrtonoš, (cf. Lado); Carn. Ladon, Tor, Tòrk, (cf. wtorek), Radagost, (Tòrka + Bellona); Vind. Tork; Croat. Davori; (Prov. Dal. Davori junachki szine, cum aliquem mirantur s. animant); Meton. Bój, walka, wojna, Kampf, Krieg, Schlacht. Żołnierz waleczny, kiedy wiek przesuży W ustawnym boju, ani Marsa dłużej Wytrzymać zdoła, składa broń. Zab. 13, 295. Harab. Lud który w mrozach północnych się zrodzi, Sposobny jest do bitwy, do Marsa się zgodzi. Bardz. Luk. 139. I cudzoziemskiego Marsa świadom. Leszcz. Class. 80. Kto się dał związać nieprzyjacielowi, Bojąc się umrzeć, ten już nie ponowi Marsa. Lib. Hor. 68. — W Marsa uderzyć, Marsem ruszyć + do ataku iść, nacierać, cf. marsz, angreifen, attacken. Hetman widząc góry od nieprzyjaciół opuszczone, uderzył w Marsa, i skoczyć każe w pogonią. Chrośc. Luk. 104. Gdy wojska nazajutrz Marsem ruszyć miały, Chcąc wiedzieć, jakim sercem iśćby na bój chciały, Tak rzecze.... Bardz. Luk. 30. — §. Transl. Mars na twarzy + koziel, kwaśna twarz, groźna, grożąca marsowata czyli marcyalna mina, ein furchterliches, dräuendes Gesicht, eine kriegerische Miene. Razu jednego nastroiłem na twarzy mej tego marsa, którego w potyczkach znaczniejszych zwykłem pokazywać, i z trefunku, gdym zajrzał w zwierciadło, samem się go przeląkł. Boh. Kom. 4, 208. Śmierć z marsem obróciła na starca gniewliwe oko. Zab. 16, 358. Marsem spojrzeć + gniewliwie i groźno patrzeć, mit dräuender Miene einen ansehen. Nadał się jak półtora nieszczęścia, spojrział na mnie marsem, z miną, Panie odpuść, jakąś dziką, zaindyczoną. Teat. 21, 151. Marsem spojrzawszy, krzyknie na mnie. ib. 29, 71. Jeżeli mąż na nie spojrzy marsem, oczy natychmiast spuścić powinna. ib. 27, 68. — §. 2) Astronom. Mars, imię trzeciego planety, znaczący się u astronomów. J. Kras. Zb. 2, 125, der Planet Marš. Chmiel. 1, 173. Pod Marsem rodzą się marcyalistowie, odważni, i nieustraszeni. Susz. Pieśń. 3 Q. — §. Chym. Mars, imię żelaza, baś Eisen, (cf. marcyalne wody). N. Pam. 15, 350.

Pochodz. marcyalny, Marsowy, marsowaty, marsorodny, marcualista; cf. marzec, marcowy.

Połączenia z komponentem mitologicznym można odnaleźć w artykule hasłowym, który jest poświęcony temu komponentowi, na przykład *pola Elizejskie / Elizejskie pola* w haśle *Eliz* [L t. 1, s. 629]; współcześnie nienotowany frazeologizm, a wyraźnie oznaczony przez Lindego *nie bądź Faetontem* w haśle *Faeton* [L t. 1, s. 636]; *Parnaskie dziewczki, siostry* w haśle *Parnass* [L t. 4, s. 48]; *Gradywowe tańce* w haśle **Gradyw* [L t. 2, s. 116]. Na mitologizmy można natrafić także w artykułach hasłowych poświęconych innym komponentom związku wyrazowego niż nazwa mitologiczna, przykładem jest notacja wyrażenia *koło fortuny* z kwalifikatorem *poet.* w haśle *koło* [L t. 2, s. 409].

Jednostek języka pozbawionych nazwy mitologicznej należy szukać pod którymkolwiek segmentem, na przykład znany współcześnie zwrot *dojść / trafić po nitce do kłębka*, przywołujący mit o Ariadnie, Minotaurze i Tezeuszu, można znaleźć w różnych wariantach w kilku artykułach hasłowych poświęconych leksemom rzeczownikowym *kłębek* [L t. 2, s. 369], *nić* [L t. 3, s. 316], *sznur* [L t. 5, s. 601].

Wiele połączeń wyrazowych można odnaleźć w obszerniejszych cytatach przywołanych przez Lindego najczęściej w celu ilustracji użycia wyrazu hasłowego wolnego od koneksji mitologicznych lub definiowania wtórnych znaczeń bądź to leksemów, bądź innych związków wyrazowych. Przykładowo: w podhaśle *rękaw* znajdujemy „— *Transl.* Komu rękawy Marsowe nie ciężały, Wszyscy się pod chorągwie wojenne garnęli. *Tward. Wł. 75.* zbroje” [L t. 5, s. 42]; w haśle *runo* w przykładach użycia leksemu kryje się rozumiana przenośnie jednostka *złote runo* „— *Allegor.* Gdyby łaskawa fortuna, co bez brzytwy innym goli, Dała strzydz swe złote runa Mym życzeniom po jej woli. *Zab. 8, 121.* Pod złotym się runem wilcza sierć chowała. *Błaż. Tłum. A 4.* (nie wszystko złoto, co się świeci)” [L t. 5, s. 164]; starszy wariant obecnie znanej jednostki *midasowe uszy* – *Midasa osłowe uszy* znajduje się w podhaśle *pośmiewny*, **pośmieszny* „szydny, urągający. [...] Że u Midasa osłowe uszy, pośmieszne przysłowie. *Eraz. Jęz. D 7 b.*” [L t. 4, s. 379]; podobnie realizuje się jednostka ślepa fortuna, którą można odnaleźć między innymi w haśle *szczyćście* [L t. 5, s. 567] w cytacie „Szczyćście jest fortuna ślepa, niedoskonała, cnocie częstokroć nieprzyjazna, niesprawiedliwa. *Lub. Roz. 253*” czy w haśle *Fortuna* [L t. 1, s. 667] w cytacie „Ślepa Fortuna dlatego, że nie widzi, częściej temu sprzyja, co niewart, niż temu, co zasłużył. *Teat. 31, b. 15*”. Formalna stabilność owych mitologizmów przywoływanych w wielu cytatach, ich wtórne znaczenia wynikające z kontekstu użycia, a jednocześnie brak ich leksykograficznej odrębności w L mogą świadczyć o tym, że jednostki te dla Lindego funkcjonowały w płaszczyźnie *parole*, a ich status systemowy dopiero się krystalizował.

IV. Status leksykograficzny frazeologii mitologicznej w *Słowniku języka polskiego S.B. Lindego*

W L można znaleźć połączenia wyrazowe motywowane mitologicznie, których sposób notacji leksykograficznej niejako poświadcza, iż w odczuciu Lindego stanowiły one utrwalone elementy systemu języka polskiego. Mitologizmy te mają dość wyraźnie określone granice formalne, często wskazuje się również na ich odrębne globalne znaczenie. Do tej grupy można zaliczyć między innymi *pola Elizejskie / Elizejskie pola* [L t. 1, s. 629], *nie*

bądź Faetonem [L t.1, s. 636; t. 4, s. 72], *Gradywowe tańce* [L t. 2, s. 116], *koło fortuny* [L t. 2, s. 409], *w Marsa uderzyć*, *Marsem ruszyć*, *Mars na twarzy* [L t. 3, s. 47], *Marsowy taniec* [t. 5, s. 648], *Parnaskie dziewczki* [L t. 4, s. 48] (zob. tabela 1).

Opisywane przykłady na tle obszerniejszego artykułu hasłowego, poświęconego najczęściej (ale nie zawsze) komponentowi mitologicznemu lub jego derywatowi, są dość wyraźnie wyodrębnione leksykograficznie. Linde przy ich opisie posłużył się między innymi:

- **oznaczeniami** sugerującymi odrębność znaczeniową połączenia wyrazowego, na przykład kreską poprzeczną i znakiem paragrafu § (zob. *koło fortuny* [t. 2, s. 409]);
- **kwalifikacją stylistyczno-odmianową** (na przykład *poet.* w przypadku jednostek *pola Elizejskie* [L t. 1, s. 629] czy *koło fortuny* [L t. 2, s. 409]);
- wskazaniem odrębnego znaczenia jednostki języka w postaci: **definicji słownikowej znaczenia**³⁰, **cytatu w funkcji definicji** lub **ekwiwalentu** (na przykład *Zapłynął w Charybdy* „(w wielkie niebezpieczeństwo wpadł)” [L t. 1, s. 235], *nie bądź Faetonem* „t.j. nie napieraj się, czemu nie sprostasz” [L t. 4, s. 72]³¹, *Elizejskie pola* „miejsce, według mitologii, rozkoszne, dusz sprawiedliwych i bohaterów wiecznie szczęśliwe siedlisko. *Kras. Zab.*” [t. 1, s. 629], *Gradywowe tańce* „= wojenne turnieje” [L t. 2, s. 116], *Marsowy taniec* „[...] bitwa, walka, utarczka, turniej” [t. 5, s. 648]);
- **dokumentacją tekstową**, w której realizuje się pełne połączenie wyrazowe (na przykład *koło fortuny* „Nie chcę i myśleć o fortuny kole, Byłem na górze, byłem i na dole. *Kras. W. 66*” [t. 2, s. 409]);
- wskazaniem innego **źródła leksykograficznego**, które poświadcza petryfikację przywołanej jednostki języka, na przykład *Zapłynął w Charybdy*. *Tr.* (słownik Troca) [L t. 1, s. 235].

Notacja leksykograficzna tej grupy jednostek języka często nie jest kompletna, a o ich ujęciu systemowym świadczą tylko wybrane elementy opisu. Sposób przywołania owych mitologizmów, choć niekonsekwentny i niekompletny, pozwala jednak przyznać im status jednostek słownikowych. Zauważyć należy, że wśród omawianych przykładów znajdują się frazeologizmy (1) znane współcześnie zarówno pod względem formalnym, jak i semantycznym, na przykład *pola Elizejskie* czy *koło fortuny*; (2) znane dziś w nieco innej formie i znaczeniu, na przykład *po nici kłębka dochodzić* czy *zapłynął w Charybdy*; (3) notowane przez słowniki współczesne, jednak obecnie odczuwane jako przestarzałe, na przykład *marsowy taniec*, *marsem spojrzeć*; (4) czy wreszcie zapomniane, na przykład *nie bądź Faetonem*.

30 Za takie uznano definicje znaczenia, przy których nie wskazano źródła, co sugeruje, że prawdopodobnie zostały one sformułowane przez leksykografa.

31 Faeton to według mitologii greckiej syn Heliosa. Ojciec pozwolił mu powozić słonecznym wozem, lecz Faeton był za słaby i rumaki poniosły, zboczyły z drogi – byłyby spaliły świat, gdyby Zeus nie strącił woźnicy do rzeki Eridanos – por. W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 2006, s. 297.

Mitologizm	Hasło / podhasło i miejsce w L	Notacja leksykograficzna
<i>pola Elizejskie / Elizejskie pola</i>	<i>Eliz</i> [t. 1, s. 629] podhasło: <i>Elizejski, Elizowy</i>	ELIZ, u, m., <i>poet.</i> pola Elizejskie, <i>Elisium</i>. Już twej z Elizu nie wrócić Barbary. <i>Zab.</i> 5, 403. <i>Nar.</i> — §. Wietrzyk łagodny, ein sanfter Wind. Cichuchnym szmerem eliz szeleści. <i>Tr.</i> Choćby leżał na wonnym zły człowiek elizie.... <i>Pot. Zac.</i> 206. ELIZEJSKI, a, ie, ELIZOWY, a, e, <u>elipsyf.</u> Elizejskie pola, miejsce, według mitologii, rozkoszne, <u>dusz sprawiedliwych i bohaterów wiecznie szczęśliwe siedlisko.</u> <i>Kras. Zab.</i>
<i>nie bądź Faetontem</i>	<i>Faeton</i> [t. 1, s. 636] <i>Pegaz</i> [t. 4, s. 72]	FAETON nta, m. syn słońca, który nie umiejąc kierować wozem słonecznym, zginął, <i>Włacton</i>. Przysłowie być może; nie bądź Faetontem, t. j. nie napieraj się, czemu nie aproszasz. <i>Petr. Hor</i> 2 <i>M. h.</i> — §. Gatunek nowomodnych wysokich kolasek, ein <i>Włacton</i>, eine <i>Art hoher Wagen</i>. <i>Faetontcik zdrobn.</i> cf. doroszka. PEGAZ, a, m., koń skrzydlasty poetów, ber <i>Pegajus</i>. Nie chciej na Pegazie jeździć. <i>Petr. Hor.</i> 2, <i>M. b.</i> nie bądź Faetontem; nie napieraj się, czemu nie sproszasz.
<i>Gradywowe tańce</i>	*<i>Gradyw</i> [t. 2, s. 116] podhasło: *<i>Gradywowy</i>	*GRADYW, a, m., <i>Gradius</i>, Mars, bóg wojenny. <i>Kras. Zb.</i> 1, 329. ber <i>Striegott Mars</i>. <i>Boh.</i> Smrtonos, Lado; <i>Carn.</i> Lado, Tor, Tork (cf. wtorek, cf. Lado). *GRADYWO-WY, a, e, Marsowy, wojenny, <i>Striegtyf.</i> <u>Gradywowe tańce, wojenne turnieje, Striegtyfimmel.</u>

koło fortuny	koło [t. 2, s. 409]	— 8. Koło fortuny <u>po- el., baß @lũðrab. Nie chcę i myśleć o fortuny kole, Hy- tem na górze, byłem i na dole. Kras. W. 66., Lib. Sen. 58. Szczęście w kole swoim niestateczne. Paszk. Dz. 2. Baz w górze, drugi raz na dole koła. Wad. Dan. 127. (cf. dzwono).</u>
Parnaskie dziewczki / siostry	Parnass [t. 4, s. 48] podhasło: Parnaski	PARNASS, u, m, sławna Apollinowi i Muzom święta gó- ra w Grecyi albo w dzisiejszej Turcyi Europejskiej, dzi- siał Likaoura zwana. Dykc. Geogr. 2, 264. der Parnassus. Bach jak podsunie w głowę dziwy troje, Za nie są ma- dre Parnassu dziewoje. Zabł. 9, 36. Zab. PARNASKI, a, ie, n. p. Parnaskie dziewczki, siostry + Muzy. Par- naskie ukothane przeliczne dziewoje, Co słodkie z Hi- pokreny precedzacie zdroje. Zab. 10, 97.
marsowy taniec	taniec [t. 5, s. 648]	— Taniec, Marsowy taniec, targaniec, bitwa, walka, utarczka, turniej [...] <u>Tatarowie radzi się potykają w polu równym, półki swe w około zgromadziwszy, szykiem zakrzywio- nym, który pospolicie ludzie rycerscy Marsowym tańcem zowią. Gwagn. 593.</u>
zapytną w Charybdym	Charybdys [t. 1, s. 235]	CHARYBDYS, bdy, ż. wir na morzu śródziemnym, równo niebezpieczny jak Scylla, der Meerstindel Charybbis. Za- płynął w Charybdym. Tr. (w wielkie niebezpieczeństwo wpadł).

po nici kłębka dochodzić (i warianty)	nić [t. 3, s. 316] klębek [t. 2, s. 369]	Po nici kłębka dochodzą. <i>Rys. Ad. 53. Slov.</i> po niti klubka dogdeš; (za śladem wytropić). Przyjdzie więc po nici kłębki. <i>Pot. Syl. 263.</i> Po nici kłębka dojdiesz. <i>Cn. Ad. 894.</i> bte Spur verfolgen, dem Gaben nachgehen. <i>Lub. Roz. 100.</i> A już też po długiej nici kłębka będziemy dochodzić. <i>Stryk. 72., Slov.</i> po niti klubka dogdeš. Po nici zdradnej Doszedł kłębka Tezeusz pięknej Aryadny. <i>Tward. Wł. 26.</i> Po sznurze czego dochodzić , po nici kłębka
--	--	---

TABELA 1. MITOLOGIZMY FRAZEOLOGICZNE LEKSYKOGRAFICZNIE UJĘTE JAKO JEDNOSTKI SYSTEMU JĘZYKA (źródło: L)

Obecność w polszczyźnie niektórych mitologizmów, poświadczona współcześnie, w L jest zaledwie sygnalizowana. Pewne elementy notacji leksykograficznej jedynie sugerują, że przywoływane jednostki języka mogły być uznawane za utrwalone; możliwe, że ich frazeologizacja dopiero postępowała. Wrywkowość opisu słownikowego i – zdawałoby się – czasem przypadkowość ich umiejscowienia w dziele nie pozwalają jednak jednoznacznie stwierdzić, że mamy do czynienia z połączeniami wyrazowymi uznany-
mi przez Lindego za utrwalone (zob. tabela 2). Do zbioru tego zaliczyć można połączenie *koń trojański*, które nie zostało opisane w zasobie L, jednak odwołano się do tego mitologizmu – dość niefortunnie – w sąsiedztwie *osła Dardańskiego*, sugerując możliwość wymienności członu *dardański* na *trojański*, ponadto nawiasowo wtrącono, iż „Dardański osieł, wierutny głupiec [...] (może alluzja do konia Trojańskiego)” [L t. 1, s. 412]. W L zasygnalizowano także inne współcześnie notowane w słownikach mitologizmy frazeologiczne, takie jak: *list Bellerofonta* [L t. 6, s. 167] czy *róg obfitości* [L t. 5, s. 58] – w przypadku pierwszego przykładu w kontekście biblijnego synonimu *Uriaszowe listy* przywołano łaciński pierwowzór połączenia *Bellerophontis literae*; w przypadku drugiego – za pomocą znaku § zasygnalizowano przenośne znaczenie leksemu *róg*, po czym zanotowano „róg, symbol żyzności, obfitości”, podano egzemplifikację użycia z przykładami mieszczącymi formę *róg Amaltei*, jednak to, co sugeruje trwałość połączenia, to przywołanie jego łacińskiego odpowiednika / pierwowzoru *cornu copiae*. Zestawienie cytatu „Nie chciej na Pegazie jeździć. *Petr. Hor. 2*” [L t. 4, s. 72] z jednostką *nie bądź Faetonem*, choć wskazuje na przenośne rozumienie frazeologizmu *jeździć na Pegazie*, to jednak nie pozwala na określenie granic formalnych mitologizmu i budzi wątpliwość, czy rzeczywiście obydwa połączenia wyrazowe reprezentują podobne znaczenie.

Mitologizm	Hasło / podhasło i miejsce w L	Notacja leksykograficzna
[koń Trojański]	dardański [t. 1, s. 412]	DARDAŃSKI, a, e, Trojański, Dardańsi, Trojański, Trojański. Dardański osieł, wiertny głupiec, ein mähler, edter, redit vollkom- mter Gjel; (może aluzyja do konia Trojańskiego). Cóż to on mi baję ten osieł Dardański? <i>Tęat.</i> 29, 103. Widzisz Dardań- ski osieł, o czym tu mowa była. <i>ib.</i> 28, 72. <i>ib.</i> 22, 45.
nie chcesz (na Pegazie jeździć)	Pegaz [t. 4, s. 72]	PEGAZ, a, m., koń skrzydłasty poetów, ber Pegajus. Nie chciej na Pegazie jeździć. <i>Petr. Hor.</i> 2, <i>M b.</i> nie badi Faetontem: nie napieraj się. czemu nie sprostasz.
[róg obfitości]	róg [t. 5, s. 58]	— 2. Róg, symbol żyzności, obfitości; baß Gülf- horn. Grundhorn. Horn beß Ueberflusses. Amalte z żyznym ukaże się rogiem. <i>Tward. Miac.</i> 105. Tuż przy niej Amalteja zaraz z drogim Onym wszystkich żyzności i roz- koszy rogiem. <i>ib.</i> 144; (<i>cornu copiae</i>). Dom jego, jako sad w lecie rozmaitemi kwiatkami, drzewy, trawą i zie- lem rozlicznym napłodzony okaże się, i nie inaczej by z onego rogu kozy Amaltei, która Jowisza karmiła, ta- cno będzie dosiadać, czegoby zamyslił jedno. <i>Glicz. Wych.</i> <i>N 1.</i> Ameltei róg Flora przawraca, A ziemię różnym kwieciami piękny i z bogaca. <i>Przyb. Luz.</i> 56. Pełnym rogiem leje swe dary dostatek. <i>P. Kchan. Orl.</i> 4, 465.
[list Bellerofonta]	Uryasz [t. 6, s. 167]	URYASZ, a, m., mąż Betsaby, od Dawida przez list zdra- dziecki rekomendacyjny do helmanów sprzątniony. <i>Bibl.</i> <i>Gd.</i> 2 <i>Sam.</i> 11, 14; złąd URYASZOWE listy. <i>Uriaś</i> <i>Britec, Bellerophonis literae. Ryt. Ad.</i> 70. kiedy kto na sie listy przyniesie. <i>Macc.</i>
*dwieja i sam Herkules nie zdoła	zdołać [t. 6, s. 988]	Dawna przypowieść: 'dwieja i sam' Herkules nie zdoła. <i>Pap. Koł.</i> 27, z <i>J. Kchan.</i> Herkules sam nie 'zdoła' 'dwie- ma. <i>Pot. Syl.</i> 439. <i>Pot. Pocz.</i> 40. Niebezpieczeństwu

TABELA 2. MITOLOGIZMY FRAZEologiczne SYGNALIZOWANE LEKSYKOGRAFICZNIE (ŹRÓDŁO: L)

Inną grupę jednostek języka motywowanych mitologicznie i notowanych w L stanowią połączenia wyrazowe o nieostrych granicach formalnych, funkcjonujące na prawach elementu notacji leksykograficznej (zob. tabela 3). Inaczej rzecz ujmując, można powiedzieć, że omawiane przypadki nie są ilustrowane leksykograficznie, ale same – traktowane jako element opisu leksykograficznego – mają ilustrować, na przykład użycie danego wyrazu w konkretnym znaczeniu: *Nie jest grzech podpić sobie mądrym i uczonym, A wszak Bachus Minerwie był bratem rodzonym*, o błędnie przypisanym źródle literackim (*J. Kchan. Fr.* 48), służy ilustracji użycia wyrazu *podpić* [L t. 4, s. 236]; podobnie jest z przysłowiem *Fortuna zawždy na kole się toczy, A z tym na zdradzie, z kim najpiękniej w oczy* z twórczości Mikołaja Reja (*Rej. Zw.* 229 b.), które służy pokazaniu użycia słowa *toczyć* [L t. 5, s. 681] w znaczeniu *obracać*. Omawiane mitologizmy mają postać rozbudowanych połączeń wielowyrazowych przypominających przysłowia czy sentencje. Zważając, że poprzez przywołanie źródła potwierdza się ich tekstowość, można je objąć wspólnym terminem *skrzydlate cytaty*. Stałość formalną i znaczeniową wielu przykładów potwierdzono w NKPP, w której podjęto próbę ustalenia ich inwariantu, na przykład jednostka *Mars zawsze z Wenerą w lidze dożywotny* [NKPP t. 2, s. 395] w L ma bardziej rozbudowaną postać: „Wszak Mars zawsze z Wenerą w lidze dożywotnej, Rzadko się rodzi męzny, żeby nie zalotny. *Pot. Arg.* 265” [L t. 6, s. 804] – z twórczości Wacława Potockiego.

W grupie skrzydlatych cytatów znajdują się przykłady, które zawierają w sobie wspólnie funkcjonujące mitologizmy frazeologiczne. Może zatem mniemać, iż te rozbudowane wielowyrazowe połączenia stanowią niejako tekstowe, literackie prototypy lub przykłady realizacji polskich utrwalonych konstrukcji językowych. Przykładowo: Linde, po przywołaniu cytatu ilustrującego użycie wyrazu *fortuna* w znaczeniu ‘szczęśliwe powodzenie, szczęście’ (raczej powinno być w znaczeniu ‘los’) *Leszek, pomniąc na dawny stan, że był złotnikiem, Mawiał: każdy fortuny swój jest rzemieślnikiem. Min. Ryt.* 2, 8 [L t. 1, s. 667], podaje łaciński pierwowzór *Fortunae suae quisque faber*, czym dodatkowo podkreśla, że mamy do czynienia z łacińską sentencją (całość wyrażenia pochodzi ze *Zbioru rytmów polskich* (t. 1–2, 1755–56) Józefa Minasowicza), której polskim odpowiednikiem współcześnie jest fraza: *każdy jest kowalem swojego losu*. Przykładem realizacji (użycia) znanego połączenia wyrazowego *Fortuna kołem się toczy* może być również przywołany w L cytat z dzieła Mikołaja Reja *Fortuna zawždy na kole się toczy, A z tym na zdradzie, z kim najpiękniej w oczy. Rej. Zw.* 229 b. – w NKPP czytamy, że przysłowie to nawiązuje do kultury grecko-rzymskiej i ma swój łaciński pierwowzór *Fortunae rotam pertimescebat* [NKPP t. 1, s. 571].

W L znajdują się także rozbudowane połączenia wyrazowe (niektóre z łacińskimi odpowiednikami), których źródłem są inne opracowania leksykograficzne, co niejako poświadcza ich petryfikację. Do takich przykładów należą między innymi *Kocha się w żabie, rozumie że w Dyanie. Tr.* (słownik Troca) [L t. 1, s. 579]; podobnie *Kto się żaby rozmiłuje, tak dla niej, jak dla Dyany wiłuje. Mącz.* z łacińskim *Qui amat ranam, putat esse Dianam* (leksykon Jana Mączyńskiego) [L t. 6, s. 328]. Obydwa połączenia wyrazowe służą ilustracji użycia leksemów w konkretnych znaczeniach – pierwsze *Dyany* w znaczeniu wtórnym ‘urodna, hoża białogłowa’, drugie – czasownika *wiłować* w znaczeniu ‘wiły robić, szaleć’.

Mitologizm* i źródło	Hasło / podhasło i miejsce w L	Leksem
Cudowna Bacha ma to w sobie czasza, Że wszystkie ze łba kłopoty wystrasza. Źródło: <i>Zab.</i> 9, 36. <i>Zabł.</i>	<i>Bachus</i> <i>Bachusek</i> [t. 1, s. 41] <i>czasza</i> [t. 1, s. 335]	<i>Bachus</i> w zn. 'bożek wina'. <i>czasza</i> w zn. 'naczynie do picia'.
Od Bachusa pierwszy zaraz stopień do Wenery. Źródło: <i>Warg. Wal.</i> 36.	<i>Bachus</i> <i>Bachusek</i> [t. 1, s. 41] <i>Wenus</i> [t. 6, s. 253]	<i>Bachus</i> w zn. 'bożek wina'. <i>Wenus</i> w zn. 'miłość cielesna'.
<i>Równy puszy Apollo mądre i nieuki, Tylko że różnym duchem, i u Apollina Jest natchnienie do wierszów, znajdzie się i bździna.</i> Źródło: <i>Pot. Jow.</i> 2, 14.	<i>bździny</i> [t. 1, s. 214]	<i>bździny</i> w zn. 'wiatry ciche tylne, bździele'.
<i>Kocha się w żabie, rozumie że w Dyanie.</i> Źródło: <i>Tr.</i> <i>Kto się żaby rozmiłuje, tak dla niej, jak dla Dyany wiłuje.</i> Źródło: <i>Mącz.</i> Odpowiednik łac. <i>Qui amat ranam, putat esse Dianam.</i>	<i>Dyana</i> [t. 1, s. 579] <i>wiłować</i> [t. 6, s. 328]	<i>Dyana</i> w zn. 'urodna, hoża białogłowa'. <i>wiłować</i> w zn. 'szaleć'.
<i>Ślepa Fortuna dlatego, że niewidzi, częściej temu sprzyja, co niewart, niż temu, co zasłużył**.</i> Źródło: <i>Teat.</i> 31, b. 15.	<i>Fortuna</i> [t. 1, s. 667]	<i>Fortuna</i> w zn. 'bogini dobrego mienia'.
<i>Śmiałym służy fortuna.</i> Źródło: <i>Zab.</i> 8, 352.	<i>Fortuna</i> [t. 1, s. 667]	<i>Fortuna</i> w zn. 'los nami rządzący'.
<i>Stara przypowieść, że przyjaźń z fortuną na świecie chodzi.</i> Źródło: <i>Zab.</i> 8, 352. <i>Leszek, pomniąc na dawny stan, że był złotnikiem, Mawiał: każdy fortuny swej jest rzemieślnikiem.</i> Źródło: <i>Min. Ryt.</i> 2, 8. Odpowiednik łac. <i>Fortunae suae quisque faber.</i> <i>Fortuna przyjaciela, bóg fortunę dawa.</i> Źródło: <i>Zimor. Siel.</i> 178.	<i>Fortuna</i> [t. 1, s. 667]	<i>Fortuna</i> w zn. 'szczęśliwe powodzenie, szczęście'.
Czy kto w mitrze, czy w prostym kołpaku, Kupid nań w swoim nosi grot sajdaku. Źródło: <i>Zab.</i> 16. 330.	<i>kołpak</i> <i>kołpaczek</i> [t. 2, s. 412]	<i>kołpak</i> w zn. 'czapka wysoka, ku górze kończata, np. husarska'.

Nie jest grzech podpić sobie mądrym i uczonym, A wszak Bachus Minerwie był bratem rodzonym. Źródło: J. Kchan. Fr. 48.	<i>podpić</i> [t. 4, s. 236]	<i>podpić</i> w zn. 'podchmielić sobie'.
Kiedy Wenus w domu rządzić będzie, być Marsowi z kurami na grzędzie. Źródło: Rys. Ad. 31	<i>rządzić</i> [t. 5, s. 184]	<i>rządzić</i> w zn. 'panować, rządy trzymać, sprawować, władać, władcą być'.
*Turski buńczuk świerzopy nie czyni Pegazem. Źródło: Kchow. Fr. 83.	<i>*świerzopa</i> [t. 5, s. 525]	<i>*świerzopa</i> w zn. 'klacz, kobyła'.
Fortuna zawždy na kole się toczy, A z tym na zdradzie, z kim najpiękniej w oczy. Źródło: Rej. Zw. 229 b.	<i>toczyć</i> [t. 5, s. 681]	<i>toczyć</i> w zn. 'obrać'.
Czego fortuna nie dała, tego nie wydziera. Źródło: Pilch. Sen. list. 2, 45	<i>wydrzeć</i> [t. 6, s. 480]	<i>wydrzeć</i> w zn. 'odebrać'.
Każdy fortunę kładzie W przody, cnotę po zadzie. Źródło: Kchow. 61	<i>zad</i> [t. 6, s. 734]	<i>na zadzie, po zadzie</i> w zn. 'w tyle'.
Wszak Mars zawsze z Wenerą w lidze dożywotnej, Rzadko się rodzi mężny, żeby nie zalotny. Źródło: Pot. Arg. 265	<i>zalotny</i> [t. 6, s. 804]	<i>zalotny</i> w zn. 'od zalet czyli raczej zalot miłosnych — Zalotny i t. d. umizgalski, przylepny. 1) zaleciały, 2) Chytry, przebiegły'.
Rzadki jest ptak fenix na świecie, ale to jeszcze rzadszy ptak, między bracią zgoda. Źródło: Rej. Zw. 78.	<i>zgoda</i> [t. 6, s. 1039]	<i>zgoda</i> w zn. 'niesprzeciwianie się, przypadanie na jedno, zgadzanie się umysłów z sobą'.

TABELA 3. ROZBUDOWANE POŁĄCZENIA WYRAZOWE O MITOLOGICZNEJ MOTYWACJI (źródło: L)

* Pogrubioną czcionką wyodrębniono formalne granice inwariantu mitologizmu sugerowane w NKPP.

** W L znaleźć można wiele cytatów, w których funkcjonuje związek wyrazowy ślepa fortuna, jednak nigdzie nie odnotowano tej jednostki na prawach podhasłowych, np. *Czasem ślepa fortuna tam trafi, gdzie roztropność daleko się odstrzeli. Pot. Arg. 78* [L t. 5, s. 315]; *Szczęście jest fortuna ślepa, niedoskonała, cnotie częstokroć nieprzyjazna, niesprawiedliwa. Lub. Roz. 253* [L t. 5, s. 567].

Z jednej strony mamy zatem rozbudowane związki wyrazowe, których źródłem jest literatura polska – to między innymi dzieła Jana Kochanowskiego, Mikołaja Reja, Franciszka Zabłockiego, Wacława Potockiego, Józefa Zimorowica, także czasopisma literackie, w których publikowali polscy twórcy, głównie to „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” (Zab., wybór wyd. w Warszawie, 1769–77), a z drugiej – jednostki języka wywodzące się ze zbiorów leksykograficznych i paremiograficznych, co może wskazywać na ich utrwalenie w systemie języka. Znajomość obu typów połączeń wyrazowych zapewne wynikała z erudycji użytkowników, dzisiaj wiemy, że nie należą one do słownika obiegowego, a jeśli przetrwały, to w formie skróconej i sfrazeologizowanej. Sam Linde (prócz poda-

nia źródła) poprzez kwalifikację leksykograficzną czy oznaczenia nie sygnalizuje utrwalenia owych związków wyrazowych, z czego możemy wnioskować, że służyły mu one głównie jako dokumentacja tekstowa.

Rejestracja ustabilizowanych połączeń wyrazowych rozpoczęła się już w początkach istnienia słownikarstwa (w Polsce to XV wiek), jednak frazeologia jako dyscyplina naukowa ukształtowała się dopiero w XX wieku³². Leksykografowie zaczęli dopiero wtedy podejmować próby naukowego opracowania materiału frazeologicznego, zgodnego z przyjętą klasyfikacją. Linde wyprzedził metodologiczne podstawy opisu utartych połączeń wyrazowych, utrwał je w obrębie materii językowej z założenia zdominowanej przez leksykę. Powyższa analiza pionierskiej notacji leksykograficznej jednostek wielowrazowych podkreśla potrzebę dążenia do przejrzystości i konsekwencji w konstruowaniu makro- i mikrostruktury słowników, które są rezerwuarem naszej skarbnicy językowej, a tym samym kulturowej. Mitologizmy są faktami kulturowymi przypominającymi o korzeniach kultury europejskiej, będącej w znacznej mierze pokłosiem wpływu antyku. Połączenia wyrazowe o grecko-rzymskiej mitologicznej proveniencji dominują na polskim gruncie nad śladami innych mitologii – choćby słowiańskich. Na podstawie zawartości L można wnioskować, że Linde zdawał sobie sprawę z wagi owego faktu kulturowego, jakim są mitologizmy. Obserwacja zasobu oraz sposobów notacji słownikowej frazeologizmów pochodzenia mitologicznego w L zdaje się potwierdzać dotychczasowe dane mówiące zarówno o niezwykłości tego dzieła, jego bogactwie materiałowym, jak i o mankamentach i niedoskonałościach. Nie ulega jednak wątpliwości, że dla leksykologa i historyka języka te pierwsze górują nad drugimi.

Wykaz opracowań leksykograficznych ze skrótami

- L** *Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde. Wydanie drugie, poprawne i pomnożone staraniem i nakładem Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich*, 6 t., Lwów 1854–1860, skrót L (wersja elektroniczna: <http://poliarp.wbl.klf.uw.edu.pl/pl/slownik-lindego>).
- NKPP** *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego*, 3 t., Warszawa 1969–1972, t. 4. oprac. S. Świrko, Warszawa 1978.
- USJP** *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. Stanisław Dubisz, Warszawa 2006 (wersja elektroniczna).

³² Por. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 2003, s. 183 [hasło: frazeologia].

Bibliografia

- Doroszewski W., *Z zagadnień leksykografii polskiej*, Warszawa 1954.
- Ehegoetz E., *O reprezentacji frazeologii w Słowniku Lindego*, „Prace Filologiczne” XXX (1981), s. 95–103.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 2003.
- Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 2006.
- Kosek I., *Fleksja i składnia nieciągłych imiennych jednostek leksykalnych*, Olsztyn 2008.
- Lewaszkiewicz T., *Panslawistyczne osobliwości leksykalne S. B. Lindego i jego projekt stworzenia wspólnego języka słowiańskiego*, Wrocław 1980.
- Lewaszkiewicz T., *Słowiańskie materiały leksykalne w Słowniku języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego (źródła – statystyka – zasady wprowadzania leksyki do artykułów hasłowych)*, „Prace Filologiczne” XXX (1981), s. 125–142.
- Matuszczyk B., *Leksykograficzne opracowanie frazeologii w Słowniku języka polskiego Samuela B. Lindego*, [w:] *Frazeografia słowiańska. Księga pamiątkowa poświęcona Halinie A. Lilicz*, red. M. Bałowski, W. Chlebda, Opole 2001, s. 163–169.
- Nowakowska A., *Frazeologia w „Słowniku języka polskiego” S.B. Lindego*, „Poradnik Językowy” 1995, z. 8, s. 32–39;
- Nowakowska A., *Frazeologizmy i przysłowia z nazwami roślin w „Słowniku” Lindego*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej*, t. V, red. A.M. Lewicki, Lublin 2002, s. 35–42.
- Peplowski F., *Słownik języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego*, [w:] *Samuel Bogumił Linde – twórca pierwszego słownika języka polskiego*, Prace Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu, nr 11, Toruń 1977, s. 20–25.
- Puda-Blokesz M., *Mitologizmy frazeologiczne w języku polskim (na materiale leksykografii XX i XXI wieku)*, Kraków 2014.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1999.
- Słowniki dawne i współczesne. Internetowy przewodnik edukacyjny*, red. M. Bańko, M. Majdak, M. Czeszewski, (online) <http://www.leksykografia.uw.edu.pl/sowniki/37/sownik-jezyka-polskiego-warszawa-1807-1814> [data dostępu: 23.03.2015].
- Steffen W., *Z wędrówki frazeologicznej. Greckie frazy w języku polskim*, „Scripta Minora Selecta”, nr 24, vol. 3, Poznań 1998, s. 171–191.
- Strzyżewski M., *Sylwetka Samuela Bogumiła Lindego z Torunia*, [w:] *Polszczyzna dawna i współczesna. Materiały z ogólnopolskich konferencji językoznawczych*, red. Cz. Łapicz, Toruń 1994, s. 139–153.

